

Türküstan

www.turkustan.az

**Aydın
Qasımlı**

Filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru

Bizim yazar

Elm kimi fəlsəfə də insanlığın ortaq malıdır. Lakin elm obyektiv və müsbət olduğu üçün millətlərarası, fəlsəfə isə bu və ya digər dərəcədə elmdən fərqli bir düşüncə tərzidir. Ona görə də elmin qəbul etmədiyi hökmləri fəlsəfə isbat edə bilməz və onu ortadan qaldıra bilməz. Fəlsəfə elmin bu iki hökümündən başqa tamamilə sərbəstdir. Fəlsəfə elmə ziddiyyətə girməmək şərti ilə insan ruhu üçün daha ümidli, daha vəcdli, daha təsəvvüfçü, daha çox səadət bağışlayacaq bütün yeni və oricinal fərziyyələri ortaya ata bilər. Əslində elə fəlsəfənin vəzifəsi bu imi fərziyyələri və dünyagörüşləri arayıb bulmaqdır. Hər bir fəlsəfi dünya görüşünün dəyəri onun bir tərəfdən müsbət elmlərlə ahəngli olmasında, digər tərəfdən də insan ruhuna böyük ümidlər təsəvvüfçü, vəcdlər və xoşbəxtliklər bəxş etməsi ilə ölçülür. Bu anlamda fəlsəfə həm obyektiv, həm də subyektivdir. Ona görə də fəlsəfə elm kimi millətlərarası olmağa məcbur deyil. O, milli də ola bilər. Deməli, hər millətin də özünə görə bir fəlsəfi dünyadır. Fəlsəfə təkcə maddi ehtiyacları deyil, daha çox mənəvi ehtiyacları qarşılıqsız ödəyən bir düşüncə formasıdır. Obrazlı deyilsə, fəlsəfə düşünmək üçün düşünməkdir. Bu anlamda fəlsəfə ümumidən daha çox fərdidir. Tarixən Türklər arasında az miqdarda sırf filosof yetişməsinin səbəbini tədqiqatçılar daha çox onların İslam dininə bağlılıqları və xüsusilə tarix boyu mübaribələrdən göz açmamaları ilə əlaqələndirirlər. Onlar göstərir ki, "Bir millət müharibələrdən qurtulmadıqca və iqtisadi bir rifahə çatmadıqca içində düşüncə üçün düşünən fərdlər yetişə bilməz" Min cür dərdi olan Türklər İndiyə qədər (XX əsrin 20-ci illərinə qədərki dövr nəzərdə tutulur - A.M.) belə bir hüzar və istirahətə nail olmadıqları üçün içlərində həyatını fəlsəfəyə həsr edən az adam yetişdi" (bax. Ziya Gökalp "Türkçülüğün esaslari" İstanbul, 1971, səh. 186).

Bütün bunlara baxmayaraq, Türklər tarixən fərdi deyil, xalq fəlsəfəsi baxımından bütün millətlərdən üstün olmuşlar, çünki Türklər əsrlər boyu qalib millət olmuşlar. Fransız filosofu Rosant yazır ki, "Bir komandan üçün qarşısındakı düşmən ordusunun nə qədər əsgər, nə qədər silah-sursata malik olduğunu bilmək çox faydalıdır. Fəqət, onun üçün daha çox faydalı olan

bir şey vardır ki, o da qarşısındakı düşmən ordusunun fəlsəfəsini bilməkdir". Həqiqətən də tarix göstərir ki, iki millət və iki ordu bir-biri ilə savaşaşkan birinin qalib, digərinin məğlub olmasında başlıca amil hər iki tərəfin fəlsəfəsidir. Fərdi həyatını

gəmbərlik və möcüzələrin yaratdığı Sami dünyagörüşündən qaynaqlanan təsəvvüf fəlsəfəsi, istərsə də təməlinə maddi fayda bulunan Yunan düşüncəsinin hər ikisi Türk düşüncə sistemində yaxın olduğundan fəlsəfənin bu hər iki qanadını təmsil edən ünlü türk filosofları yetişmişdir.

Sufizmə bağlı filosof və şairlərimiz haqqında keçən yazılarımızda müəyyən məlumatlar vermişdik. Bu yazımızda isə orta əsrdə Şərq fəlsəfəsi ilə Yunan fəlsəfəsinin sintezini məharətlə çulğalaşdıran, sözün həqiqi anlamında bir filosof olan IX əsrin sonu X əsrin birinci yarısında (870-950) yaşayıb yaratmış böyük Türk filosofu Fərabidən və onun Şərq İslam fəlsəfəsinə gətirdiyi yeniliklərdən bəhs edəcəyik.

təmsilçisi Fərabidən olmuşdur. Orta əsr mənəvlərində tam adı Məhəmməd bin Məhəmməd bin Tarxan Uzluğ Əbunəsr el - Fərabidən kimi göstərilən bu ünlü Türk filosofu 870-ci ildə Fərab yaxınlığındakı bir kənddə anadan olmuşdur. Ərəbcə öyrəndikdən sonra o dövrün tanınmış müəllimlərindən riyaziyyat, məntiq və fəlsəfə dərsləri almışdır. Şərq aləmində adını ilk filosof kimi tanıdan Fərabidən Aristotel məntiqi və metafizikasının böyük şərhçisi, xüsusilə oricinal bir düşüncə olduğu üçün "birinci müəllim" Aristoteldən sonra ona "ikinci müəllim" adı verilmişdir.

Fərabidən istər şəxsi həyatında, istərsə də tənqid aləmində bir filosof olaraq yaşamışdır. Yunan fəlsəfəsi İslam aləmində ilk hə-

miş, fəqət çox təəssüflər olsun ki, filosofun doğma yurdunda öz həyatını davam etdirə bilməmişdi. Fərabidən Aristotel və Plotonda olmayan "Tanrının gələcəyə aid mümkünləri bilməsi", "Determinizm", "İlahi sifətlərin məntiqi statusu", "Doğru bilginin əldə edilməsi üçün induktiv və deduktiv metodların birlikdə işlədilməsi" kimi fəlsəfi mövzuları önə sürmüşdü.

Fərabidən nəzəri fəlsəfəsinin əsasını "Varlıq" problemi təşkil edir. Ümumiyyətlə, Fərabidən fəlsəfəyə etdiyi Ən önəmli xidmət metafizika sahəsində olmuşdur. Bu sahədə Platon və Aristotelin görüşlərindən yola çıxan Fərabidən bu görüşlər arasında bir eynilik görmüş və bu eyniliyi sübut etmək üçün "Platon və Aristotelin görüşlərinin birlikdə

İkinci müəllim - Məşhur Türk filosofu Fərabidən

və şəxsi mənfəətini Vətənin istiqalından daha üstün tutan bir ordu və bu millətə mənsub şəxslər mütləq məğlub olar. Türklər tarixin böyük bir dönəmində Asiya, Şərqi Avropa və Afrikanın şimalında bütün millətləri yenmiş, onları öz hakimiyyətləri altına almışlar. Deməli, Türk fəlsəfəsi Ən azı 1600 illik bir dövr-

Öz qaynağını qədim Şərqdən alan klassik Yunan fəlsəfəsi Aristotel və Platon tərəfindən (Qərbi Avropada isə XIX əsrdə Hedel tərəfindən) sistemləşdirilən, daha sonrakı dövrlərdə müxtəlif dini tənqidçilərin təsiri ilə çeşidli dünyagörüşlər yaranmışdı. Bu anlamda Türklərdə fəlsəfi dünyagörüş həm bu gə-

qiqi təmsilçisi olaraq Fərabidən olmuşdur. Tədqiqatçılar göstərir ki, "Fərabidən antik fəlsəfənin bir toplayıcısı olsa və bu işlə yetinsəydi belə yenə də insanlığın minnət və şükran duyğusuna sahib olmağa layiq olardı. Halbuki, o son dərəcə oricinal bir düşüncə olub, özünəməxsus bir fəlsəfi sistem yaratmışdır. Fərabidən yaratdığı bu fəlsəfi sistem İbn Sina (Qərbdə İbn Sina "Avicenna" kimi tanınır - A.M.) tərəfindən ciddi şəkildə təqib edilmiş, Fəzzali tərəfindən isə şiddətli tənqid edilmişdir" (Mehmet Aydın "Türklərdə fəlsəfə kultürünə katkılar". Bax: "Türk dünyası el kitabı", II cild, II baskı, Ankara, 1992, səh. 466-467).

Orta əsrlərdə fəlsəfə yalnız Fərabidən və İbn Sinanın sayəsində ciddi bir elm sahəsinə çevrilmişdi. Məşhur tarixçi İbn Xəlliqan Fərabidən bəhs edərkən yazmışdır ki, "Fərabidən müsəlmanların yetişdirdiyi ən böyük filosofdur. O, məntiq, musiqi və digər mövzularda bir çox əsərlər yazmışdır. Fəlsəfədə onun çatdığı mərtəbəyə kimse çata bilmədi. Yalnız bu ünlü filosofun əsərləri sayəsində İbn Sina yetərli bir səviyyəyə çataraq əsərlərini yararlı hala gətirmişdi. (İqtibas Mehmet Aydının yuxarıda göstərilən yazısından götürülmüşdür - A.M. Bax: "Türk dünyası el kitabı", II cild, II baskı, Ankara, 1992, səh. 466).

Fərabidən dövrün fəlsəfəsinin demək olar ki, bütün sahələrin-

ələ alınması" başlıqlı müstəqil bir əsər yazmış və ilk dəfə din ilə fəlsəfə, başsa sözlə vəhy ilə ağıl arasında bir uzlaşma olduğunu irəli sürmüş və göstərmişdi ki, peyğəmbərlərdə ham ağıl, həm də təəyyül gücü vardır. Ona görə də peyğəmbər vəhy yolu ilə aldığı məlumatları xəyal gücü ilə qavrayan bilən hala gətirmək qabiliyyətinə malikdir ki, bu baxımdan peyğəmbərin mövqeyi vəhydən məhrum filosofun mövqeyindən üstündür.

Fərabidən həyat və yaradıcılığına dair istər orta əsrlərdə, istərsə də son dövrlərdə çoxlu əsərlər yazılmış, bu böyük dahinin dünya fəlsəfə, məntiq və psixologiya elminə gətirdiyi yeniliklər göstərilmiş, dünya elmi onu yenidən tanımağa, öyrənməyə başlamışdır.

Səksən il yaşayan Fərabidən ailə həyatı qurmamış, bütün mənalı həyatını elmə sərf etmiş, Yaxın Şərq ölkələrindəki bilik ocaqlarını gəzib öyrənmiş, öyrəndiklərini öyrətməyə çalışmışdır. Fərabidən doğma Türk dilindən başqa 70 dil bilmiş, Aristoteldən sonra dünyanın ikinci böyük filosofu sayılmışdır. Fərabidən Aristoteli Şərqdə "Ərəstu" etmiş, XII-XVII əsr Avropasının qabaqcıl ictimai-fəlsəfi fikrinin mənbəyi olmuşdur.

Yunan, şərq və Avropa mədəniyyətlərini, düşüncə tərzini bir-birinə bağlayan körpünün baş memarı olan Fərabidən fəlsəfəni "elmlər elmi" adlandırmış və bunu öz yaradıcılığında sübut etmiş, bütün elmləri fəlsəfənin çatısı altında şərh etmişdir. Fərabidənə görə fəlsəfi biliklər ilk öncə Yunanıstanda deyil, Kəldanilərdə, sonra Misirdə, daha sonra isə Yunanıstanda və oradan da yenidən Şərq dünyasına gəlmişdir.

Fərabidən müxtəlif elm sahələrinə aid 300-ə qədər əsəri olmuşdur. Filosofun fəlsəfəyə dair əsərləri içərisində "Fəlsəfə sözünün mənşəyi", "Platon və Aristotelin fəlsəfələri", "Atom kitabı", "Varlıqın başlanğıcı", "İnsanlığın başlanğıcı", "Fəzilətli şəhər", "Ağlın mənə və mahiyyəti", "Fəlsəfənin əsasları" və s. xüsusi yer tutur.

(ardı gələn sayımızda)

Fərabidən istər şəxsi həyatında, istərsə də tənqid aləmində bir filosof olaraq yaşamışdır. Yunan fəlsəfəsi İslam aləmində ilk həqiqi təmsilçisi olaraq Fərabidən olmuşdur. Tədqiqatçılar göstərir ki, "Fərabidən antik fəlsəfənin bir toplayıcısı olsa və bu işlə yetinsəydi belə yenə də insanlığın minnət və şükran duyğusuna sahib olmağa layiq olardı. Halbuki, o son dərəcə oricinal bir düşüncə olub, özünəməxsus bir fəlsəfi sistem yaratmışdır. Fərabidən yaratdığı bu fəlsəfi sistem İbn Sina (Qərbdə İbn Sina "Avicenna" kimi tanınır - A.M.) tərəfindən ciddi şəkildə təqib edilmiş, Fəzzali tərəfindən isə şiddətli tənqid edilmişdir"

də bu millətlərə Aid fəlsəfələrin hamısından daha yüksəkdə olmuşdur.

Orta əsr Şərq İslam fəlsəfəsinin iki mühüm qanadı olmuşdur. Bunlardan biri sufizm, digəri isə qədim Yunan fəlsəfəsinə dayanır. İstər təməlinə pey-

lənəyi davam etdirmiş, həm də özünəməxsus bir düşüncə tərzini yaratmışdır. Türk filosofları istər qədim Yunan, istərsə də İslam "Kəlam" elmi və təsəvvüf fəlsəfəsindən geniş şəkildə yararlanmışlar. Türk və İslam dünyasında bu düşüncənin də ilk

də, xüsusilə məntiq, metafizika, rəşadət psixologiya, əxlaq və siyasət sahələrində yüksək bir mövqeyə çatmışdır. Fərabidən sayəsində fəlsəfə dünyanın müxtəlif bölgələrini gəzib dolaşmış, əsərlər Avropa filosoflarının bir çoxunun stolüstü kitabı ol-